

ELMÉLET A GYAKORLATBAN: PÁZMÁNY PRÉDIKÁCIÓJA AZ ELMÉLKEDÉSRŐL ÉS AZ IMÁDSÁGRÓL*

GÁBOR CSILLA

Az, hogy Pázmány Péter prédikációi a keresztény életgyakorlat számára kívánnak aprólékos iskolás elméleti fejtegetések avagy polémia nélkül az értelmet megvilágosító és az akaratot a jóra mozdító eligazításokkal szolgálni, voltaképpen az első megjelenés és az előszóban megelölegezett szerzői megnyilatkozások óta¹ olyan közkezen forgó és a szövegelemzések szempontválasztásait is befolyásoló ismeret, amely egyúttal szépen rávilágít a *bíboros Cicero* szerzői-szerkesztői tudatosságára és következetességére is.² Szakmai egyetértés van abban a tekintetben is, hogy Pázmány prédikációi, jóllehet sosem hivatkozzák filológiai precizitással Loyolai Ignác műveit, közöttük éppenséggel a *Lelkigyakorlatos könyvet*, a szentignáci szellemiség meghatározó jelenléte miatt akár annak kommentárjaként is felfoghatók.³

Az imént idézett sommás megállapításokkal alapvetően egyetérthetünk, mégsem lesz talán érdektelen közelebből is, egy esettanulmány erejéig megnéznünk, miképpen is működik mindez a napi alkotói gyakorlatban. A kulcskérdés ez: a jezsuita spiritualitásnak milyenfajta közvetítése és értelmezése történik a beszédekben, annak mely hangsúlyai kerülnek előtérbe? Összetéveszthetetlenül jezsuita-e mindig a prédikációk által mutatott lelkiségi ideál? Az elemzésre kiválasztott prédikációszöveg, témája okán, azt is lehetővé teszi, hogy a szerzőnek az európai lelkiségtörténeti kontextusban való elhelyezkedését is görcső alá vehessük.

* A tanulmány az OTKA K 101571 számú pályázat támogatásával készült.

¹ Emlékeztető funkcióval íme néhány markáns mondat *A keresztyén olvasóhoz* címzett *praeliminariából* illetve abból, amelyben *Négy dologról tudósíttatnak az olvasók*: „elmeélesítő iskolai vélekedéseket, melyek a lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegyítettem”; „nem arra igyekeztem, hogy csak tanít-sam, micsoda jó, micsoda gonosz, hanem hogy elsőben, mindenféle erős okokkal meggyőzzem az okosságot a jóságok követésének és a vétkek távoztatásának szükséges voltárul”; „A mostan támadott tévelygések ellen, mivel bévségesen írtam a Kalauzban és egyéb harcoló könyveimben, nem akarom itt kétszerezni írásimat, hanem azokrúl ritkán és rövideden emlékezem a prédikációban.” (PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 17; 19; 21.)

² Vö BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 103–131, további irodalommal; HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban* = Uő., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 191–197.

³ Öry Miklós kifejezését idézi BITSKEY, *i. m.*, 87.

Imádságmélet prédikációban?

Igen: a húsvét után 5. vasárnapi prédikáció⁴ akár ilyenként is olvasható: címe *Az imádságról*, és témaválasztása – amellet, hogy a perikópához⁵ kapcsolódik – nem független a tágabb liturgikus környezettől, amint erre maga a szöveg is utal, amikor azt állítja, hogy Jézus szavain felbátorodva „az Anyaszentegyház is a következő három könyörgő napokon, közönséges imádsággal templomokat és utcákat szentel” (226). Az 5. századból eredő kegyes szokásról, a Jézus mennybemenetelének ünnepét megelőző hétfői, keddi és szerdai ún. keresztjáró napokról van szó, amikor körmeneteket tartottak és az ún. újabb könyörgéseket (*litaniae minores*) imádkozták (ezeket Pázmány a lapszélien latin elnevezésükkel jelzi is: *Rogationes*).⁶

A beszéd *exordiuma* a megromlott emberi természet „két közönséges fogyatkozását” említi: egyik „az elmének késedelmes tompasága”, a nehéz felfogóképesség; a másik „az elégtelenség vagy erőtlenség”. Krisztus pedig, mint orvos, az első nyavalyára „fogadással köti magát, hogy tudatlanságunkat világos tanításával elvérszi”, a másodikra pedig, vagyis „erőtlenségünknek orvoslására az imádságot rendeli” (225). Az egymásnak szépen megfeleltetett distinkciók szerint épül a folytatás is, a *propositio* a bevezetésben megelőlegezett kettősséget viszi tovább: „elsőben megmagyarázom, mely böcsületes, hasznos és szükséges az imádkozás. Másodsor, módját és formáját mutatom, mint kell rendelnünk imádságunkat” (226).

A fentiek szerint két nagyobb részre, majd egyenként további alegységekre tagolt beszéd tehát először az imádság mibenlétét járja körül egy kifejtett hasonlat-sorozat segítségével. Eszerint – ez a beszéd első részének első nagyobb egysége – az imádság olyan, mint a kéz, amely „minden eszközök eszköze” (226), mint a csatorna, „melyen reánk szivárkoznak minden áldások”, mint a gyomor, étel, ital, orvosság (227), sőt „olyan, mint a sovány és száraz kertben a forrás” (228). Talán szükségtelen is hangsúlyozni, hogy ezek az analógiák antik, patrisztikai, bibliai érvekkel aládúcoltak: Arisztotelész, Khrüszosztomosz, Augustinus és különféle szentírási helyek szerepelnek a széljegyzetekben. S ahogyan azt tőle megszokhattuk, Pázmány összerendezi, a sajátos kommunikációs helyzethez igazítva az áttekinthetőség kedvéért némileg leegyszerűsíti, kivonatotja a lelkiségtörténeti hagyomány imádságra vonatkozó elterjedt közhelekeit (azokat, amelyek katolikus és protestáns oldalon egyaránt közkinccsé váltak).⁷

A folytatás azután három pontban kifejti, miben is áll „felségesb és dücsőségeseb méltósága az imádságnak” (228.): abban, hogy „a hívek könyörgését Isten ő maga

⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 225–244. (A továbbiakban, amikor e prédikációból idézek, a lapszámokat a hivatkozásokat követően, zárójelben adom meg a főszövegben.)

⁵ A perikópa Jn 16,23–30, központi gondolata Jézusnak ez a mondata: „Bizony, bizony, mondom néktek, ha mit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.”

⁶ VÁRNAGY Antal, *Liturgika*, Abaliget, Lámpás Kiadó, 1999⁴, 441.

⁷ Hogy az összerendezésnek e műveletéhez milyen forrásokat, kézikönyveket használhatott, annak vizsgálatára itt nem vállalkozhatunk, pedig érdekes lenne ezt a nyomozómunkát is elvégezni. Az alkotásmódot, forráshasználatot célzó kutatáshoz: RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 113–124.

áldozatnak, azaz isteni tiszteletek között legméltóságosb cselekedetnek nevezi” (228); hogy a második isteni személy, Krisztus nem csupán tanította az imádság mesterségét, de „ő maga földön jártában gyakor imádkozásban foglalta magát” (229); végül abban, „hogy nem halandó és gyarló embert győz meg, hanem Istent magát hatalmas erejével úgy hozzánk hajtja, hogy akaratumk szerént cselekszik mindeneket” (230).

A beszéd második része, ahogy azt az elején beígérte, konkrét(abb) tanácsokat ad az imádkozás gyakorlatára vonatkozóan. A beszédrész újra két nagyobb egységre tagolódik: előbb az illendő könyörgéshez szükséges külső dolgokat veszi sorra, *némelyek* (vagyis pontosan meg nem nevezett források) feljegyzéseire hivatkozva (234). Eszerint az imádsághoz alkalmas helyet kell választani, „[e]z pedig közönségesen a templom” (234); azután „üdőt válasszunk az imádkozáshoz”, lehetőleg „reggel, a nap első zsengejét” (234). Végül arra int, hogy úgy viselkedjünk, „mint szűkölködő kuldusok, mint királytúl kegyelemkérő vétkes rabok”, alázatunkat pedig térdreessésünkkel fejezzük ki (235).

A gondolatmenetet ezután egy olyan fordulattal vezeti tovább, amely, részben legalábbis, érvényteleníteni látszik az eddigieket: „Ezek mind jók és dicsőretek dolgok, de azért nem áll ezekben az imádságnak tekkéletessége” (235). Merthogy bibliai példák sora mutatja, sőt „Christus Urunk is azt tanítja, hogy az imádkozás bizonyos helyhez nem kapcsoltatott” (235), továbbá Jákob estefelé, Dávid „estve, reggel, déllyest, napestig hétszer könyörgött Istennek” (235), Jézus is gyakran imádkozott „setét éjszakának csendes idején” (235). A testtartást illetően pedig: „Moyses fennállva, Isaák sétálva, Ezechias betegségében, a jó lator keresztfán függve imádkoztak, és meghallgatta őket Isten” (236). A dolgok természetes rendje, logikája nyilván azt követeli ezután, hogy a járulékos elemeket tartalmazó külsőségeket követően a lényegi vonatkozások taglalásával folytatódjék a beszéd – ennek megfelelően a lélek által kialakítandó belső habitust négy pontban foglalja össze: az imádsághoz bűnbánattal kell előkészíteni a lelket (236–238); azután „szükség, hogy az imádság idején egyéb gondolatokat kirekesszünk” elménkből: nem csak a világi hívságokat, „hanem egyéb hasznos vagy szükséges dolgokat is” (238); harmadszor „kívántatik a jó könyörgéshez az állhata-tosság” (241); végül pedig „az üdvösséges imádkozáshoz szükséges, hogy valamit kérünk, Christus nevében kérjük”, és nem „a test indulatiból és kívánságiból” (242).

A beszéd *conclusiója*, a retorika előírásaihoz igazodva, három bekezdésnyi terjedelemben visszautal az elmondottakra, azt a vonatkozást nyomatékosítva, amely miatt a prédikáció létrejött: a folyamatos, kitartó imádságra való felhívást. „[A] nagy Isten soha meg nem unatkozik a sok kérőkön, mivel az ő gazdagsága végtelen és el nem fogyhat, amit másnak ad, attúl magát meg nem fosztja. Határozatlan irgalmassága is, azért (...) mindeneknek bévségesen ad és senkit nem pirongat kére-kenségekért, sőt kér minket, hogy kérjünk valamit tőle” (243).

Távoli tematikai párhuzamok: a mennyei retorika

Karl Pörnbacher sietős említését követően Hargittay Emil hívja fel a figyelmet a Pázmánnyal csaknem egyidős müncheni jezsuita, Jeremias Drexel Pázmányhoz címzett dedikációjára valamint az abban foglalt életrajzra: a bajor hitszónok a *Rosae selectissimarum virtutum* című mariológiai traktátusát az esztergomi érseknek

ajánlotta, és ebbe belefoglalta a címzett biográfiáját is.⁸ E dedikáción és Drexel egy Pázmánynak írt 1636-os levelén kívül egyelőre nincs tudomásunk arról, hogy közvetlen, netán személyes kapcsolat lett volna kettejük között, és életpályáiknak sincsenek kereszteződő pontjai. A két életút és életmű elkülönböződését látszik erősíteni az is, hogy míg Pázmány munkásságában a polémia kapott nagyobb hangsúlyt, addig Drexel főként aszketikus elmélkedő traktátusokat írt, és míg Pázmány művei jelentős arányban anyanyelvűek, Drexel latinul írt, és esetleg segédkezett művei német fordításainak elkészítésében.⁹ A Hargittay által elindított gondolatsor folytatásaként mégis utalni szeretnénk egy olyan további összefüggésre, amely közvetlen filológiai kapcsolódásként ugyan nem igazolható, megléte mégis információértékű lehet.

Drexel két *liberre* tagolt *Rhetorica coelestis*éről van szó. Ez a nyomtatásban először 1636-ban¹⁰ (tehát ugyanabban az évben, mint Pázmány prédikációi) megjelenő meglehetősen vaskos imádság- és meditációelméleti traktátus műfaji és terjedelmi szempontból egyaránt összemérhetetlen a Pázmány-prédikációval, a két szövegnek mégis számos közös hívószava van. Az első éppen a keletkezési körülmény: a Drexel-traktátus is (udvari) prédikáció volt eredetileg, élszóban 1628-ban hangzott el.¹¹ Ha azután futólag rápillantunk e mű tartalomjegyzékére s ezáltal áttekintjük a szerkezetét, azt látjuk, hogy az első könyv az imádság mibenlétéről értekezik, benne visszavisszatérnek olyan kijelentések, mint „caelestis Rhetorica ... vincit ipsum Deum”,¹² vagy másutt: „Deum ligat, qui sincere orat”.¹³ Istent mintegy legyőzi és megbilincseli az imádság – ami egyenértékű azzal, hogy akaratumk szerint cselekvővé teszi őt (ahogy Pázmánynál olvastuk: Istent „hatalmas erejével úgy hozzánk hajtja”, 230).

De az is kiderül Drexel mennyei retorikájából, hogy minden időben és bárhol helye van az imádságnak,¹⁴ s hogy bár dicséretes dolog a templombajárás, az üdvös cselekedetek által az élet bármely helyszíne templommá lehet;¹⁵ hogy a nap bármely szakában jó az imádság, ám erre a hajnal a legalkalmasabb és legméltóbb;¹⁶ vagy hogy az imádkozó testének ki kell fejeznie az esdeklő alázatosságát.¹⁷ Csupa olyan téma, amelyeket a Pázmány-prédikációban is megtalálhattunk.

A motivikus hasonlóságokat sokáig lehetne gyűjtögetni, de egy efféle összesítés a leltárkészítésen kívül nem vezetne messzire. Érdelesebb inkább azokra a helyekre figyelni, ahol átfogó gondolati struktúrák felelnek meg egymásnak: ilyen pél-

⁸ Karl PÖRNACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965, 96. HARGITTAY Emil elemzése: *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = Uő., *Filológia, eszmetörténet...*, i. m., 181–187.

⁹ Részletek: HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, i. m., 182.

¹⁰ Vö. PÖRNACHER, i. m., 92–95. Magam a mű egy későbbi kiadását használom: Jeremias DREXEL, *Rhetorica Caelestis* = Uő., *Opera omnia*, Mainz, 1645, II. 94–196.

¹¹ PÖRNACHER, i. m., 92.

¹² DREXEL, i. m., 96.

¹³ DREXEL, i. m., 100.

¹⁴ DREXEL, i. m., 97: „Omni tempore & in omni loco, locus est orationi.”

¹⁵ DREXEL, i. m., 179: „Enimvero templum sic frequentandum est, ut cum opus, locus omnis sit templum.”

¹⁶ DREXEL, i. m., 182: „Matutinum tempus divinis colloquiis aptissimum & convenientissimum est.”

¹⁷ DREXEL, i. m., 179: „Cum supplex veniat qui orat, par est, ut supplicis habitum prae se ferat.”

dául az a rész, amely az imádságra való közeli előkészület lépéseit taglalja. Közöttük az első a lélek köteles tisztasága, *puritas animi*, amellyel kapcsolatban azt olvassuk, hogy az imádság drágagyöngy, ám ha tisztátalan ember szája ejti ki, minden erejét elveszíti.¹⁸ ezért kell a szívet először is a bűnbánatban megtisztítani. A következő előkészületi cselekedet a figyelemkoncentráció, *propositum firmum adversus omnes futuras distractiones*: az utasítás szerint nemet kell mondani minden evilági gondolatra, „Iumenta, famuli, comites ceteri, & quidquid impedimentorum est, a tergo relinquendum.”¹⁹ Harmadszor a kegyelemkérés, *divinae gratiae petitio*,²⁰ negyedszer pedig Isten jelenlétének tudatosítása következik.²¹

A fenti sémát ismétli meg az imádság részeit a szónoklat részeinek megfelelően fejezet, amikor elsőként, *exordium*-funkcióval az alázatot hozza (*humilitas*), másodikként a *narratio* szerepében az *attentiót*, harmadjára a *confirmatióval* összekapcsolt *fiduciát*, végül a *peroratio* a *patiens perseverantiával* kerül párhuzamba.²² Ha visszaemlékezünk, valami hasonlót: az alázatos-bűnbánó térdhajtástól a kitartó, állhatatos kérésig terjedő ívet írta le Pázmány prédikációja is, amikor az üdvösséges imádsághoz tartozó magatartásformákat sorra vette.

Ami a Pázmány-beszédből kimaradt: a hiányok és a tanulságok

Hadd utaljunk vissza a Pázmány-beszéd *propositiójának* szóhasználatára: emlékezhetünk, először azt ígéri, hogy – az emberi elme késedelmes tompaságára tekintettel – *megmagyarázza*, amit tudni kell, azután pedig, hogy *megmutatja*, mit kell tenni, „*ha azt akarjuk* [kiemelés tőlem, G. Cs.], hogy meghallgattassunk” (226). A lelki képességek klasszikus hármasságából tehát az emlékezettel (*memoria*) való munka elmarad, csupán az értelemre (*intellectus*) és az akaratra (*voluntas*) apellál, a főhangsúlyt pedig az utóbbi kapja. Talán ezzel a jelenséggel is összefüggésbe hozható, hogy nem esik szó a prédikációban a magasabbrendű – mondjuk így: misztikus – megtapasztalásokról. A beszéd, láthattuk, arról szól, amit az embernek tudnia kell a témáról és arról a módról, ahogyan az akarati döntés folyamánaképpen Istenhez illik fordulnia; hogy az imádságos dialógusban mit tesz Isten és mit él át az ember, arról mindössze egyetlen, Augustinustól való mondattöredék olvasható: „mikor olvasunk, Isten szól nekünk”.²³

¹⁸ DREXEL, *i. m.*, 115: „Talis revera est oratio, gemma pretiosa, sed in ore hominis impuri vim omnem perdidit.”

¹⁹ DREXEL, *i. m.*, 115.

²⁰ DREXEL, *i. m.*, 115.

²¹ DREXEL, *i. m.*, 116.

²² DREXEL, *i. m.*, 124–127.

²³ Érdemes itt a teljes mondatot idézni, a latin szöveggel együtt, mert belőle méginkább kiviláglik, hogy az Istennel való dialógus témájában Pázmány részletekbe menően az emberi oldallal, annak is az aktív „részével” foglalkozik: „Azt írja Szent Ágoston: *quando legis, Deus tibi loquitur: quando oras, cum Deo loqueris. Si interpellas judicem ut te audiat, et subito cum ad eum loqueris, dimittas eum, et incipias fabulari cum amico tuo: quando te tolerat?* Hogy mikor olvasunk, Isten szól nekünk, mikor imádkozunk, Istennek szólunk. Ha azért, aki súlyos ügyben fejedelmének vagy bírójának akar könyörögni, egyéb gondokat és gondolatokat félre tévesen, tétova nem szemlél, másokhoz nem szól, hanem arra figyelmez, amit kell mondani” (238).

Drexel traktátusa ehhez képest kitér az imádkozó lehetséges lelkiállapotaira, érzéseire is: ez a bevett szóhasználat szerint a vigasznak és vigasztalanságnak a lelkiismeretelméletében és persze a *Lelki gyakorlatok könyvében* is²⁴ rendszeresen megjelenő témája. A müncheni szerző természetesen a devóciós hagyomány szerinti, sztoikusra hajazó, ugyanakkor voluntarisztikus megoldást ajánlja erre az esetre, egy Kempis-hivatkozással is megerősítve azt: akár érzi, akár nem az ember az áhítat gyönyörűségét, hálát kell adnia Istennek, és akarata segítségével ki kell tartania az imában, mert Isten előtt többet ér az ima ereje, mint az édessége.²⁵ Ez az emberi akarat belesimulása az istenibe,²⁶ ami akár az *unio mystica* élménye is lehet, anélkül, hogy a traktátus azt nevével nevezné.²⁷

Pázmány eljárása, azt gondolom, összhangban van egész munkásságának alaptörekvésével: szolid és világos alapozást nyújtani „nemzetének lelki orvosságáért”,²⁸ a katolikus hit megerősítése céljából, érthetővé téve, amennyire csak lehet, a hitigazságokat, megtanítani és begyakoroltatni mindazt, amit az embernek tennie lehet és kell saját üdvössége eléréseért. Ez a törekvés ugyanakkor a (középkori hagyományokat részint demisztifikáló, részint újfajta szintézisbe rendező) szentignáci szellemiség recepciójának és terjesztésének (s bizonyos értelemben leszűkítésének) is egy markáns útja: az, amely a missziót, az aktivitást, az önnevelést helyezi előtérbe, és amely éppenséggel az apostoli célok miatt mond nemet a befeleforduló, monasztikus jegyeket hordozó lelkiiségre.²⁹ Drexel munkamódszere (és nyelvválasztása) pedig, ahogy ma mondanánk, egyfajta rétegpasztorációs megfontolást tükröz: írásainak címzettjei elsősorban papok, szerzetesek, egy latinul jól tudó, képzett elitréteg. A címzettek megválasztása pedig, ahogy az iménti gyors összevetésben is láthattuk, a terjeszteni kívánt spiritualitás továbbadásának hangsúlyait is befolyásolja.

²⁴ Itt a 316–324. pontok foglalkoznak a kétféle lélekállapot mibenlétével, jegyeivel és a különféle helyzetekre adandó válaszokkal. LOYOLAI Szent Ignác, *Lelki gyakorlatok*, a kiadást gondozta SZABÓ Ferenc SJ, Kecskemét, Korda, 2009⁴, 160–162.

²⁵ A Kempis-hivatkozás: *De imitatione Christi* III, 33,1. Drexel kommentárjának kulcsmondatai: „Cum ergo suavis orandi gustus instillatur; Deo gratias: cum subtrahitur & negatur, iterum Deo gratias... Certa sanctitas & devotio est aequalis illa promptitudo animi, qui quis paratus est servire Deo, non minus in adversis quam in prosperis. Vera igitur verissima devotio est, bona voluntas, qua homo paratum se offert ad cultum, honorem, & beneplacitum Dei... magis Deo placet oratio fortis, quam oratio dulcis.” (DREXEL, *i. m.*, 118. 120.)

²⁶ „Una ipsorum & Dei voluntas est.” (DREXEL, *i. m.*, 161–162.)

²⁷ Hanspeter Marti elemzése a *Rhetorica caelestis*ről többek között éppen e ritka és szinte szegénylős misztika-gyanús megnyilatkozások kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy újra kellene gondolni jezsuitizmus és misztika viszonyát, illetőleg egyes jezsuiták kapcsolódását a misztikus hagyományhoz. (Hanspeter MARTI, *Der Dialog mit Gott im Gebet. Die Rhetorica caelestis de Jesuiten, Jeremias Drexel = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, ed. Dieter BREUER, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 509–421, itt: 520–521.)

²⁸ A kifejezést Pázmánynak *A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője* című művének előljáró leveléből vettem, vö. *Pázmány Péter Összes Munkái V*, kiad. Kiss János, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetem, 1901, 480.

²⁹ Hogy ez a jezsuita rend 17. századi történetén belül milyen problémákat okozott, arra nézve: John W. O'MALLEY, *Early Jesuit Spirituality: Spain and Italy* = Uő., *Religious Culture in the Sixteenth Century. Preaching, Rhetoric, Spirituality and Reform*, Aldershot, Hampshire–Brookfield, Vermont, Variorum, 1993, 3–27; itt főként: 14–20.